

RITA ALEKNAITĖ-BIELIAUSKIENĖ

Vilniaus pedagoginis universitetas

KARO BRUTALUMAS IR DVASINGUMO PAIEŠKOS MENE

The Brutality of War and Search for Spirituality in Arts

SUMMARY

The article discusses some aspects of cultural life in Klaipėda, Šiauliai and Vilnius during the Second World War. In 1939, the Nazi Germany occupied Klaipėda, therefore its Music School was transferred to Šiauliai. Under the leadership of J. Karosas it significantly invigorated the cultural life of that town. However, in the summer of 1941 the Nazis also occupied the rest of Lithuania. Nevertheless, in September the intellectuals of Šiauliai established the *Association of Arts and Science* by means of which tried to preserve and foster the spiritual values and develop the ideas of resistance. The administration of Vilnius Philharmonic not only tried its best to continue the professional activities of the orchestra but also to save its Jewish members. The occupants liquidated Vilnius Philharmonic in March 1943.

SANTRAUKA

Straipsnyje aptariami meninio gyvenimo aspektai Klaipėdoje, Šiauliuose ir Vilniuje per Antrąjį pasaulinį karą. Autorė bando atsakyti į klausimą kodėl tuo laikotarpiu suintensyvėjo kultūrinis gyvenimas. Karo agresija, logiškai mąstant, turėtų sustabdyti dvasinį gyvenimą, tačiau, Lietuvos rašytojų kūryba, Šiaulių muzikinio teatro spektakliai, Panevėžio teatro veikla atskleidė naujas vertybines dimensijas, kurios įamžino žmogaus gebėjimą nepasiduoti negandoms, nevilčiam. Brutaliame karo pasaulyje kūrėjų keliamos vertybės ir jų santykis su kasdieniu gyvenimu, siekiant jame išlikti atsakingu už save ir kitus, leido išlikti Žmogumi.

Į PRAEITĮ ATSIGRĘŽUS

Ar laisvė yra neribotas veikimas? O Pažinti savo kraštą, Tėvynę, probočių istoriją... Svarbiausia žmogaus pasaulio są-

RAKTAŽODŽIAI: kultūra, muzika, okupacija, nacistas, vertybės, rezistencija, Klaipėda, Šiauliai, Vilnius.

KEY WORDS: culture, music, occupation, Nazi, values, resistance, Klaipėda, Šiauliai, Vilnius.

voka – namai, „namai namučiai, kad ir po smilga...“. Tiesos mokyti sunku. Todėl šiandien nevienam sunku laisvai kalbėti apie tą tolimą savo Tėvynės istorijos laikotarpį, Antrojo pasaulinio karo metus, prisodrintus brutalių jėgų, žmogaus žeminimo ir dvasinės stiprybės paieškų. Svarbiausia buvo nepalūžti.

Sovietmečiu rašyti apie 1941–1944 m. laikotarpį, jį vertinti buvo nepageidaujama. Gal todėl Antrojo pasaulinio karo dimensijos pradėtos analizuoti tik nepriklausomybę atgavusioje Lietuvoje. Remiantis pirminiais dokumentų šaltiniais, amžininkų liudijimais, periodikoje fiksuojamais faktais ir jų vertinimais bandome rekonstruoti įvykius ir patyrinti: kodėl būtent tais metais suintensyvėjo meninis gyvenimas, kokios šio laiko tendencijos buvo gajos ir bandytos pratęsti pokariu. Įvairių sričių menotyrininkų darbuose pasitaiko ir klaidų arba paviršutiniškų svarstymų, meno pasaulyje žinomų, sakytumėi, mitinių figūrų veiklos pervertinimo (pvz., V. Alanto, J. Miltinio).

Karo metų problemas Lietuvoje plačiau apžvelgė istorikai (J. Bulavas, M. Rémeris, A. Grigaravičius, V. Klumbys, D. Mačiulis ir kt.), atskiri epizodai atspindėjo muzikologų (J. Gaudrimo, K. Jasinso, J. Burokaitės, O. Narbutienės, J. Bruverio ir kt.), teatrologų (I. Aleksaitės ir kt.) bei kai kurių kitų menotyrininkų publikacijose. Literatūros ir meno archyvas parengė vertingų dokumentų rinkinių. Daug įdomios autentiškos medžiagos randame publikuotuose T. Vaičiūnienės J. Urbšio, J. Keliučio, J. Karoso, R. Mackonio ir kitų atsiminimuose. Susikaupė nemažai literatūros, kurioje at-

skleidžiama Vilniaus žydų geto gyvenimo ypatumai¹. Pažymima, jog „Antrojo pasaulinio karo metais naujų jėgų antplūdis į poeziją buvo nepalyginti didesnis negu į prozą ir dramaturgiją“², svarstant, kad tai susiję su šio žanro ypatumais, nes „eilėraštis yra kalbėjimo ir ty-lėjimo ryšių bei jų dėsningumą pagava, sustabdymas begaliniame laiko ir erdvės tekėjime“³. Aišku, literatūra turi didžiausią komunikacijos galią, nes per dialogą, polilogą ji geba mums suteikti išlikimo prasmę. Žodis – *Logos* ne tik suteikė galių išsakyti savo nevilgtį, bet ir leido *kitam* pajusti neišvengiamos karo agresijos, smurto, dvasinės krizės atmosferą. Atrodytų, kad per karą dvasinis valstybės gyvenimas turėtų nusilpti. 1947 m. *Patria* leidyklos Tiubingene (Vokietija) išleistos knygos *Tremties metai* pratarmėje Lietuvos rašytojų tremtinių draugijos pirmininkas Stasys Santvaras rašė: „Lietuviai dar neturėjo kada atsikvėpti, susitelkti ir atsidėti didžiųjų vertybių kūrybai. Mes vis dar, tarsi kokie panaktiniai, turim eiti sargybas ir kovoti už pagrindinę teisę – gyventi. Kaimynų laukuose ne kartą nunoko vaisiai ir pribrendo derlius, o mūsų žemė yra nuolatinių grumtynių aikštė, kurioje naikinama ir griauinama ypačiai tos vertybės, kurias sukūrė ir pastatė darbšti, kenčianti ir kantri lietuvių giminė. Ak, ir pastaroji mūsų kova paženklinta liūdesiu, didžiomis aukomis ir kančiomis. Grožio, Tiesos ir Gėrio turėtų siekti visa tauta, o ji šiandien ir vėl nelyginant plaustas, kurį sudardė įsisiūbavusi audra.“⁴

Hermanas Krukas buvo nužudytas 1944 m. rugšėjo 19 dieną. Iki paskutinės

savo gyvenimo dienos jis rašė karo metų gyvenimo kroniką. „Ateis diena, kai kas nors suras / Mano užrašytus siaubo puslapius. / Žmonės iš skausmo rausis plaukus / Ir žvelgs į dangų, / Neįsivaizduodami mūsų metų baisybių. / Ir tada šios eilutės taps paguoda / Ateities kartoms <...>“, – skaitome jo žodžius.⁵

Negandų nualintiems piliečiams literatūra, menas suteikia galimybes imliausiai, pačiu intensyviausiu būdu, pažvelgti į save, apmąstyti išliekančias vertybes, įvertinti barbarus – jų griaušančią galią. Faustas Kirša, inicijavęs muzikinio teatro Šiauliuose įkūrimą, skelbė tikėjimą ir viltį: „Mes esam amžinumo vaisiai / Ir brandžios kekės ant šakų. / Nors tu kenti šiandiena baisiai, / Palaima vainikuos laiku. / Nenusiminki, mano broli, / Banguoja amžiai sielomis <...>“.⁶

Kūryba įprasmina konkretaus menininko dvasingumo esatį, savitumo ieškojimus, akumuliuoja vertybių matmenis. Ar ne kūryboje aiškiausiai atsiskleidžia dvasingumą pabrėžianti dorumo – nedorumo priešprieša? Meninė kūryba

iškelia žmogaus dvasinio tobulėjimo paskatų prasmes. Kuriantysis tarsi įamžina žmogaus gebėjimą nepasiduoti agresijai, sąmoningai siekti kasdienės gyvenimo prasmės. Meną kuriančiųjų bendruomenėje plazda valia gyventi, meilė tautai, Tėvynei, artimui. Kūrėjo pateikta vertybių hierarchija ir santykis su pasauliu, siekiant jame išlikti atsakingu už save ir kitus, leidžia brutaliame pasaulyje išlikti Žmogumi.

Tenka pažymėti, kad karo aplinkoje menas padėjo komunikuojant su kitais rasti kelią į savitumą. Formavosi savitos didesnės ar mažesnės menininkų bendruomenės, kurios nepriteklių laikotarpiu kūrė ypatingai įtaigų meną, tapusį žmonėms atsvara sielvartui, nutautinimui, nužeminimui. Atlikti tyrimai liudija, kad karo niokojamų šeimų, tautų, valstybių dvasiniam gyvenimui, piliečių emocijų harmonizavimui didelės reikšmės turėjo menas. Meno kūriniuose pabrėžiamas meilės jausmas palaikė viltį, padėjo žmonėms įveikti netektis, išsiskyrimą, vienišumą, bejėgiškumą ir išlaikyti orumą.

PANEVĖŽIO TEATRAS KARO METAIS

Jauniausio Lietuvos teatro gyvenimą sustabdė karas. 1941 m. birželio 22 d. vokiečių lėktuvai bombardavo dar nebaigtą įrengti aerodromą Pajuostėje, kariai į Panevėžio miestą be pasipriešinimo įžengė birželio 27 dienos rytą. 1941 m. lapkričio 22 d. teatro salėje buvo liepta surengti koncertą komisaro Neumano garbei. Jame dalyvavo Apolinaro Likerausko choras, Mykolo Kar-

kos jungtinis mišrus choras, skambėjo Vlado Paulausko duetai, pasirodė kancliuotojos ir tautinių šokių atlikėjai. Eilės deklamavo J. Dulskytė, St. Paska, B. Gerikaitė, K. Vitkus. Koncertą vedė teatro direktorius Juozas Miltinis.

Per karą buvo atnaujinta Meno kuopos veikla. Inteligentai, vietiniai rašytojai, aktoriai, skatinami Miltinio, už nedidelį mokestį nuomojosi Panevėžio teat-

ro salę, kurioje rengė literatūrinius vakarus. Lietuvos meno ir mokslo draugijos Panevėžio skyrius pradėjo leisti almanachą *Nevežis*, jo redakcinei kolegijai priklausė Petras Balčiūnas, Juozas Miltinis, Juozas Pavilionis (redaktorius), Petras Rapšys, Albinas Žukauskas. Aktoriai vėl statė skečus, iš kurių populiariausias buvo humoristinis-satyrinis *Katiušos*.

Karo metais Panevėžio teatro aktoriai susipažino su kino menu. 1942 metais jie vyko į Rygą lietuvių kalba synchronizuoti filmo *Kiaulė išdavė*. Su teatro direktoriumi ir režisieriumi J. Miltiniu vyko jo asistentas Vaclovas Blėdis, literatūrinės dalies vedėjas Albinas Žukauskas ir *Panevėžio apygardos balso* redaktorius Vytautas Kasniūnas.

Vokiečių okupacijos metais J. Miltinio teatrinis entuziazmas buvo prigesęs. Buvo reikalaujama vaidinti skečus vokiečių kariuomenei, rengti pramoginius koncertus ir, aišku, J. Miltiniui reikėjo būti budriam saugant jaunus aktorius nuo karo prievolės, priverstinių darbų Vokietijoje. J. Miltinis ne tik mokėjo kalbą, bet ir gebėdavo derėtis su vokiečių karininkais ir taip, rasdavęs pašnekovų ir klausytojų savo intelektualiams postringavimams, išsaugojo savo teatrą. Karo metais jis režisavo spektaklius *Nuodėmingas angelas* (1942 m. sausio 10 d.) ir *Prisikėlimas* (1942 rugsėjo 21 d.) pagal Petro Vaičiūno dramą, Sofijos Čiurlionienės pjesę *Piniėliai*, M. de Siera'os *Lopšinė dainelė* (1942 m. balandžio 11 d.), Lietuvoje žinomą ir įvairiai vertinamą Oto Ernsto pjesę *Flaksmano sistema* (1943 m. kovo 25 d.), pristačius žiūrovams sudėtingą Luigi Pirandello dramą *Henrikas IV* (1944 m. kovo 25 d.). Tačiau šis spektaklis neturėjo pasiseki-

mo: sudėtingas pagrindinio veikėjo vaidmuo (vaidino J. Miltinis), intelektualiai, mažai daliai žiūrovų suvokiama drama buvo suvaidinta šešis kartus. 1944 metų gyvenimo realybė buvo sudėtingesnė už Pirandello dramą, o okupacijos sunkumai vertė miestelėnus žavėtis lengvu, pilnu džiaugsmo, meilės ir grožio gyvenimu scenoje. Tuo laikotarpiu intelektualų kūrybiniai ir meniniai žaidimai žmonėms nekėlė susižavėjimo.

1942 metų gegužę teatras išvažiavo gastrolių. Aplankė Švenčionis, Švenčionėlius, Troškūnus, Anykščius, Uteną, Pasvalį, Biržus. Vaidino *Nuodėmingą angelą* ir *Lopšinę dainelę*. Kiekviename mieste lyje buvo vaidinama po du spektaklius. Jų laukė pilnos salės karo nualintų žmonių. „Teatras susilaukė rekordinio skaičiaus žiūrovų: jis davė apie 40 spektaklių ir visą laiką bilietai grobte išgrobstyti.“⁷ Spektakliai buvo aptarinėjami, daug kartų žiūrimi. Dar ir šiandien vyresnieji panevėžiečiai mėgsta pacituoti vieną kitą atmintiną įstrigusią frazę, prisimena mizanscenas, dekoracijas, aktorių portretus. „Režisieriui J. Miltiniui vieni nurodo vieną kelio kryptį, kiti kitą, vieni jam liepia sustoti, kiti grįžti. O mes prašome režisierių pasilikti toliau prie savo darbo linijos ir energingai vesti tą jaunąjį teatro kolektyvą į teatro meno viršūnę.“⁸ Teatras, karo sąlygomis besistengiantis palaikyti tautinę kultūrą, žiūrovų buvo suvoktas, komplimentų jam nebuvo gailima. „Dramos teatras, apie kurį jau buvo tiek daug rašyta ir kalbėta, yra ta Aukštaitijos kultūrinė tvirtovė, į kurią atsiremia visos mūsų meninės pajėgos. Jis lyg laimės žiburys šviečia ir skleidžia aplinkui savo kultūros perlus.“⁹

1943 metų žiemą biržiečiai sumanė įkurti profesinį teatrą. Jie (iniciatorius Petras Zablockas) kreipėsi į jau gerai pažįstamą, ne kartą gastroliavusį Panvėžio teatro direktorių J. Miltinį prašydami padėti. J. Miltinis sutiko dirbti su biržiečiais, įpareigojo aktorį Joną Alekną režisuoti spektaklį. Dailininkas Jonas Surkevičius ruošė statomo Kazio Binkio *Atžalyno* dekoracijas. Drauge su biržiečiais vaidino ir Panevėžio aktorius Zigmas Lapinskas.¹⁰ „Teatras galėjo būti ta niša, kuri savo veiksmu ir emociniu reginiu patrauktų prie savęs žmones,“¹¹ – pasakojo vienas teatro kūrimo iniciatorių, buvęs teatro direktorius, poetas Petras Zablockas. Biržuose kelią į sceną, į teatro pasaulį pradėjo literatas, ilgametis Panevėžio teatro aktorius, vėliau Vilniaus teatrų direktorius Romualdas Klasčius.

Karui baigiantis, J. Miltinis, V. Blėdis ir D. Banionis bandė palikti Lietuvą, tačiau jiems nepasisekė. Grįžo į Panevėžį. Susirinkę į teatrą aktoriai privalėjo pra-

dėti darbą. Iš aktorių vėl buvo pareikalaauta vaidinti skečius, ruošti kitokias programas. Teatro direktoriumi (tuo metu nebuvo J. Miltinio ir, vadinas, valdžios) buvo patvirtintas Jonas Surkevičius. Jis skečių režisūrą patikėjo patirti jau turėjusiam 27 metų Jonui Aleknai. Nusibodusias intermedijas buvo nutarta keisti atnaujinant S. Čiurlionytės *Pinigėlius*. Tačiau spalio 18 d. grįžo J. Miltinis. Skubiai buvo atnaujintas *Atžalynas*. Darbas prasidėjo sunkiai, nes buvo išgrobti sceniniai kostiumai, dekoracijos, medžiagos teatro plėtotei. Pirmas po karo parodytas spektaklis – *Sukčiaus testamentas*. „A. Didžiulis konstatavo, kad vaidmenis puikiai atliko J. Miltinis, K. Vitkus, V. Blėdis, J. Alekna ir kiti. Anot jo, panevėžiečiai gali džiaugtis, kad turi tokias stiprias menines jėgas, kurios tikriausiai užims vieną iš pirmųjų vietų mūsų respublikoje.“¹²

Karo riksmas liko už nesandarių su-paralyžiuoto miesto durų.

IŠVADOS

Lietuvos muzikinės, teatrinės kultūros raida Antrojo pasaulinio karo laikotarpiu mažai tyrinėta. Panevėžio dramos teatras tuo metu suvaidino svarbų vaidmenį ne tik puoselėdamas miesto kultūrą, bet ir išsaugodamas jaunos aktorius. Buvo pastatyta Luigi Pirandello drama *Henrikas IV* (1944 m. kovo 25 d.). Sudėtingą pagrindinio veikėjo vaidmenį atliko J. Miltinis. Tai buvo pirmoji Panevėžio teatre pastatyta intelektualinė drama.

Karo metais Panevėžyje aktoriai ir kultūros veikėjai įkūrė sambūrį *Meno*

kuopa, sudarė gastrolių programą. 1943 m. Panevėžio teatro ir P. Zablockio iniciatyva buvo įkurtas Biržų teatras. Meno vadovu paskirtas Panevėžio teatro aktorius Jonas Alekna.

Per karą menas padėjo, komunikuojant su kitais, rasti kelią į asmens savastį. Formavosi savitos didesnės ar mažesnės teatro bendruomenės, kurios tapdavo atsvara ir paguoda žmonėms, išgyvenantiems sielvartą, nutautinimą, nužeminimą. Kūryba prisidėjo prie dvasienio gyvenimo pakylėjimo ir atliko as-

mens harmonizavimo vaidmenį brutali-
lioje karo aplinkoje. Meno kūrinuose iš-
ryškintas meilės jausmas palaikė viltį,

padėjo žmonėms įveikti netektis, išsi-
skyrimą, vienišumą, bejėgiškumą ir iš-
laikyti orumą.

Literatūra ir nuorodos

- ¹ Herman Kruk. *Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos. Vilniaus geto ir stovyklų kronikos. 1939–1944.* – Vilnius: Lietuvos genocido ir rezistencijos tyrimų centras, 2004.
- ² *Neparklūpdyta mūza.* – Vilnius: Rašytojų sąjungos leidykla, 2002, p. 188.
- ³ Viktorija Daujotytė. *Kultūros šalys ir nuošalės.* – Kaunas: Technologija, 2000, p. 45.
- ⁴ Stasys Santvaras. Pratarė // *Tremties metai. Lietuvių rašytojų metraštinis.* – Tiubingenas: Patria, 1947, p. 5.
- ⁵ Herman Kruk. *Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos. Vilniaus geto ir stovyklų kronikos 1939–1944.* – Vilnius: Lietuvos genocido ir rezistencijos tyrimų centras, 2004, p. 3.
- ⁶ Faustas Kirša. Aš nešaukiu tautos į kelią // *Tremties metai. Lietuvių rašytojų metraštinis.* – Tiubingenas: Patria, 1947, p. 47.
- ⁷ V. Dygūnas. Panevėžio dramos teatro sezono balansas // *Panevėžio balsas*, 1942, gegužės 24, nr. 20, p. 2.
- ⁸ Ten pat.
- ⁹ Ką šiuo metu veikia Panevėžyje gyveną dailininkai, muzikai, plunksnos darbuotojai // *Panevėžio balsas*, 1942, gegužės 31, nr. 21, p. 3.
- ¹⁰ Žr.: A. Audrimas. Biržų miesto teatras // *Ateitis*, 1944, gegužės 31, nr. 125.
- ¹¹ Autorės pokalbis su P. Zablocku 2004 m. kovo 15 d.
- ¹² Ona Maksimaitienė. *Panevėžio miesto istorija.* – Panevėžys: Panevėžio spaustuvė, 2003, p. 334.